

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Türk aydınlarının Aryançılıq və İrançılıq baxışları. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri arasında İrançılıq və Turançılıq ideyalarına olan münasibət özünün ən pik nöqtəsinə çatdı. Belə ki, bu dövrdə Türk aydınları İrançılıq və turançılıq ideyalarından hansının onlara daha çox doğmalığını, eyni zamanda İran və Turan anlayışlarının vətən, tarix, etnik kimlik, mədəniyyət anlamında hansı mahiyyəti daşmasını daha çox dərk etməyə başladılar (Ələkbərov 2014, 26).

Səfəvilər dövründə daha çox türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri ilə "şiəçilik" dini ideologisi adı altında "din-məzhəb qardaşlığı" qılığına girən farsdillilər, Qacarlardan başlayaraq "İran və İranlılıq" adı altında ortaq vətən və ortaq dövlət ideyasını daha çox mənimsəmişdir. Burada əsas məqsəd türkləri din-məzhəb (şialik) adı altında istismar etdiklər kimi, eynilə ortaq dövlət ya da vətən ideyasıyla milli hədəflərdən tamamilə yayındırmaq olmuşdur.

Bizcə, həmin dövrdə çar Rusiyasının işğalı altında yaşayan Quzey Azərbaycan Türk aydınları Turan ideyasını daha çox mənimsədikləri halda, Qacarlar dövlətinin əsas ulusu olan türklər, o cümlədən Güney Azərbaycan türk aydınları onlara məxsus olan bu dövləti əldə saxlamaq üçün əsasən "İran" və "İranlılıq" ideyasını müdafiə etmişlər. Hətta, Quzey Azərbaycandan olan bəzi Türk aydınlarımız belə (Ə. Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə və b.) ilk dövrlərdə şiəçiliyin, sosial-demokratiya ideyasının, ortaq vətən düşüncəsinin təsiri altında "İran" və "İranlılıq" ideyasını türklüyə, türkçülüyə zidd hesab etməmişlər.

Aryançılıq problemi. İkinci Məclis dövrlərində (1909-1911) və sonralar Qacarlardakı bir çox Türk aydınlarının, dövlət xadimlərinin, o cümlədən Cəlaləddin Mirzə Qacar, Seyid Həsən Tağızadə, İbrahim Həkim, Əhməd Kəsrəvi, Mahmud Əfşar və başqalarının yalnız ortaq dövlətçilik, ortaq vətən anlamında təbliğ olunan "İran", "İranlılıq" ideologiyasının deyil, aryançılığın əsas təbliğatçıları olmaları, sonuncu Azərbaycan Türk imperiyası Qacarların tənzümləndə mühüm rol oynadı. S. C. Pişəvəri yazır: "Ə. Kəsrəvinin əqidəsinə görə o vaxt Məhəmmədəli Mirzə Bağışah dəstəgə qurub azadixahları asdırıb-kəsdiril-məsinə nail olanlardan biri də hə-

min Həkimül-mülk (İbrahim Həkim-F. Ə.) ilə Həsən Tağızadə və başqa azərbaycanlı nümayəndələrinin azadlığa qarşı laqeydliyi və xainanə rəftarı olmuşdur. Kəsrəvi, Tağızadəni o zaman çar Rusiyası səfirinin dilindən yalan söyləməkdə də ittihamlandırır. Məhəmmədəli Mirzənin məşrutəni pozmasına bəraət qazandıрмаğa çalışır. Kəsrəvinin yazılardan hiss olunur ki, Tağızadə ingilis səfirliyi ilə bağlı olduğundan onun bir işarəsi ilə məclisi tərk edib qaçmış, Məhəmmədəli Mirzə ilə azadixahların müqavimətini sındırmaqda iştirak etmişdir. Həkimisi isə Tağızadə kimi hərəkət edərək, azadlıq meydanında bəzən özünü ondan da müha-

fars dili və İran tarixini tanınmış əyalətlərə götürməliyə" (Nesibli 219, 493).

Rəcəb Albayraq "Türklərin İrani" əsərində aryançı Türk aydınlarından bəhs etmiş (M. Ə. Talibov, S. H. Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrəvi, Hüseyin Kazımzadə və b), onların fars millətçiliyinin yaranmasında fars aydınlarından nəinki az, hətta bir qədər də çox rol oynamasını və türklərin assimilyasiyasında mühüm yer tutduqlarını liffadə etmişdir. Albayraq yazır: "Fars irqçiliyinin özülünə ilk daşı Əbdürrəhim Talibov-Təbrizi 1834-1911 (Təbrizli Əbu Talib Nəccarin oğludur), Mirzə Ağaxan Kimani və Müstəşarüd-Dövlə Təbrizi (Türk

olaraq öne çıxmışlardır. Bu şəxsiyyətlər, İranda dəyər verilən sahib-i qələm və düşünürdür. Nə yazıqdır ki, özəlliklə Türklərə yönəlmiş asimilasiya projesi və proqramlarında etkin rol oynaya-raq, sahib olduqları elmə və fəzasızlıq etmişlərdir. Böyük bölümünün Fars kökenli olmamaqla bərabər Fars şovinisti olmaları ortaq yön-leri olub, çox şaşırıdıcı, eyni zamanda patoloji bir durumdur. Fikirlərini ilk dönmə "Kavə" və "İranşəhr" dərgiləri ilə yaymaya çalışmışlardır. "İranşəhr" dərgisi, Fars dilini və Ari irqini İranın milli və tarixi kimliyi olaraq qəbul et-məkdəydi" (Albayraq 2016, 571-572).

"İrançılıq" problemi. 20-ci əs-

Hətta, Quzey Azərbaycandan olan bəzi Türk aydınlarımız belə (Ə. Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə və b.) ilk dövrlərdə şiəçiliyin, sosial-demokratiya ideyasının, ortaq vətən, ortaq dövlət kimliyi düşüncəsinin təsiri altında bir müddət "İran" və "İranlılıq" ideyasını türklüyə, türkçülüyə zidd hesab etməmişlər. Onlar milli məsələlərə nəzər yetirməkdən daha çox Məşrutə dövründə "İran" və "İranlılıq" ideologiyasının Qacarlar dövlətinin tərkibində yaşayan bütün ulusları bir arada tutması məsələsinə üstünlük vermişlər. Məsələn, həmin dövrdə Qacarlardakı Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmiş milli ideolo-qumuz Məhəmməd Əmin Rəsul-

Azərbaycan Türk Aydınlarının Turançılıq Fəlsəfəsi

fizəkər bir adam kimi göstərmişdir. Ona görə məşrutə dövrünün belli-başlı dövlət adamları sırasına keçməyə müvəffəq olmuşdur" (Pişəvəri 2005, 181).

Doğrudan da, Kəsrəvi "İran məşrutə inqilabının tarixi" əsərində S. H. Tağızadəni şahla əlbir hərəkət etməkdə, ingilislərlə iş birliyində ittiham etmişdir. Bu və digər məsələlərlə bağlı tarixçi alim Eynulla Mədətli "İranda Azərbaycan tarixi məsələləri" kitabında geniş məlumat vermişdi (Mədətli 2020, 123-124).

I Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə də Seyid Həsən Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrəvi, Arif Qəzvini, Hüseyin Kazımzadə-İranşəhr və başqaları aryançı "İrançılıq" ideologiyasını davam etdirmiş, hətta onlar bir çox fars millətçilərindən daha çox aryançılıq təbliğ etmişlər "S. H. Tağızadə "Kavə" qəzetini Berlində təsis etmiş (1916), bu qəzet 1924-cü ilə qədər fars şovinizmi və irqçiliyi təbliğ etmişdir. Hüseyin Kazımzadə-İranşəhrin qurduğu digər bir mətbu orqan – "İranşəhr" dərgisi də eyni düşüncələri yaymaqda idi. Mahmud Əfşar Yəzdinin qısa bir müddət sonra qurduğu "Ayəndə" dərgisi də Paniranizmin ideoloji yapılanmasında önəmli rol oynadı. Mahmud Əfşara görə, vətəndaşlar özlərini öncə iranlı deyil, Türk, Ərəb, Kürd, Bəxtiyari və ya Türkmən olaraq ifadə etdikləri müddətcə İran dövləti dağılır. Bunun üçün də etnosların dillərini, bölgəçilik duyğularını, boysoy bağlarını ortadan qaldırmaqlı,

kimi ziyalılar qoymuşlar. Zaman içində Mirzə Melkum xan (İstəhan ermənilərindən, qəzetçi, fəramuşxanaya-lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Hüseyin Kazımzadə Təbrizi (Türk –Berlində "İranşəhr" dərgisini çıxarmışdır), Abbas İqbal Aştiyani (İran Mədəniyyəti Akademiyasının daimi üzvü), Müşfiq Kazimi (Türk), Seyid Əhməd Kəsrəvi (Türk, dəyərli bir düşünür və yazar), Dr. Mahmud Əfşar (Sistanlı – guya Afşar imiş. İrəqçi "İrani-Cavan" əncüməninin qurucusu və türkcə yer adlarının dəyişdirilməsi layihəsinin memarı. Tehranda eyni məqsədə xidmət edən "Ayəndə" dərgisini çıxardı) ... inkişaf və metodizə edilmişdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (Fars, siyasət adamı), Rəsizadə Şəfəq Təbrizi (Türk), Rəşidi Yəsəmi (Kirmanşah kürdlərindən), İbrahim Purdavud (Gilek, farscının ərəbcədən arındırılması və Zərdüştliyin milli din olaraq öne çıxarılmasının savunucusuydu. Rza xan zamanında, farscağı arılaşdırmaq üçün Dil Qurumu/ Fərhəngistan qurulmuşdur), Zəkəül-mülk Məhəmməd Əli Furuği (Bağdad yəhudilərindən. Fəramuşxanə/lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Məhəmməd Qəzvini (Türk), Mirzə Məhəmməd Hüseyin Nain?, Əbdülkərim Suruş, Möhsin Kadiver, Dr. M. Mürtezəv? (Türk), Dr. Tağı Ərani, Əbdül-Əli K?reng, Nasih Natiq (Türk), Qulam-Rza İnsafpur və digərləri Fars irqçiliyinin, digər ifadə ilə Pan İranizm/ Pan Aryanizmin önəmli təmsilçiləri

zadə "İran türkləri" (1912-ci il) adlı əsərində buna aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, həmin əsərində Məşrutə dövründə türklərin əldə etdiyi uğurları qələmə aldıqdan sonra, onu da qeyd edirdi ki, türklərin bu uğurları türklükdən çox "İran" və "İranlılıq"la bağlıdır: "Türk devrimçiləri, Türk elçiləri, Türk qurumları dediyimizdə bunların ancaq türklük üçün çalışdıqları düşünülməsin. İranın Türk ənyasaçıları türklüklərini düşünməmiş, bütün igidliklərini ancaq İranlılıq, ortaq yurd üçün etmişlər!" (Rəsulzadə 2013/1, 34).

Qeyd edək ki, Rəsulzadədən öncə "İran", "İranlılıq" və İran şiəçiliyi məsələsində, aşağı-yuxarı eyni yanlışlığı başqa bir Türk aydını Əhməd bəy Ağaoğlu da etmişdi. Buna səbəb də, 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində çar Rusiyası türkləri, o cümlədən Quzey Azərbaycan türkləri arasında şialik anlamında İranlılıqın, sünnilik anlamında isə Osmanlılıqın təbliğ olunması idi. Bu anlamda Ə. Ağaoğlu da 1880-ci illərin sonu, 1890-cı illərin əvvəllərində Parisdə olarkən şiəçilik məzhəbi anlamında "İranlılıq"ı, "İran mədəniyyətinə" aludə olmuş, özünü "İranlı" kimliyinə bağlamışdır (Ağayev 2005, 18). O, bu dövrdə Parisdə, daha sonra tərcümə olunaraq Tiflisdə nəşr olunan "İran cəmiyyəti" başlıqlı silsilə məqalələrində üç məsələyə 1) İslam aləmi, 2) İran cəmiyyəti, 3) şialik xüsusi diqqət yetirmişdir (MİRƏHMƏDOV 2014, 18-19). Ağaoğlu yalnız sonralar qismən 1895-ci ildən, özəlliklə də XX əsrin başlarından İrançılıq, İran şiəçiliyi hissələrindən tamamilə uzaqlaşaraq öncə "İslam birliyi", daha sonra da Türk birliyi və Turançılıq ideyalarının ideoloqlarından birinə çevrilmişdir (Ağayev 1911, 16-17). Əhməd bəy Ağaoğlu "İran və inqilab" əsərində isə aryançı ruhlu İrannın, İranlılığın mahiyyətini hətərəfli şəkildə ortaya qoymuşdur. Onun fikrincə, Türk sülalələrində milli şüurun olmaması, fars dilinə və ədəbiyyatına həddən artıq önəm verməsi, şiəçiliyin dövlət məzhəbinə çevrilməsi türklərdən çox farsların işinə yaramış, sonunda türklərin hakimiyyətinin sonunu gətirmişdir (Ağaoğlu 2009, 27-39).